

Kovács Anna

Az öntudatosodó város

"A történelem nem ismer ugyan azonosságokat, de ismer feltűnő és megkapó hasonlatosságokat. Szinte azt lehetne mondani, hogy a történet nagy hőskölteménye egyes strófáinak is megvan a maguk refrénje."
(Gróf Klebelsberg Kuno: *A magyar rekonstrukciók.* 1926.)

Egy mozaik a város szellemi életéből: a Salgótarjáni Almanach

Salgótarján tanulságosan izgalmas időpontban: a Trianon utáni években; jellegzetes helyen, a területvesztések hatására peremvidéken; és sajátosan is: a bánya és az ipari nagyvállalatok sokszor talán túlzottan gyámolító; ám nélkülözhetetlen támogatásával tette meg első lépéseit a városi fejlődés útján. Magyarország, Trianon után mint már annyiszor történelme során egy újabb megújítást remélt, egy újabb rekonstrukció előtt állt. S a politikailag és gazdaságilag meggyengült országban a revíziós törekvések mellett sokan hittek a kulturális felemelkedés reformprogramjában. Az 1920-as évek derekán egyértelműen fogalmazott erről a kora-

beli kultuszminiszter, Klebelsberg Kuno, aki – s bár ez véletlen, de szempontunkból mégiscsak figyelemre méltó tény – 1922-től, a várossá nyilvánítás évétől, 1931-ig töltötte be posztját.

"Szeretném a köztudatba belevinni – kezdte 1925-ben programját –, hogy a trianoni béke következtében lefegyverzett Magyarországon a kultusztárca voltaképpen honvédelmi tárca is. Honvédelmi tárca olyan értelemben, hogy most elsősorban a szellem, a művelődés fegyvereivel kell védeni hazánkat, és ezekkel az eszközökkel kell mindig újból és újból bebizonyítanunk a világ nemzetei előtt, hogy a magyar viszontagságos életének második ezer esztendejében is életképes... a magyar kultúra munkásai-

nál, kezdve az egyetemi tanároktól le a szegény óvónőkig, olyan kötelességtudás, munkaszeretet és akkora hazafiság nyilvánul meg, hogy a szellem eszközeivel jórészt pótolni tudjuk az anyagi eszközöket.”

Salgótarjában mintha csak az idők szavára felelt volna, 1925-ben érdekes kis könyv jelent meg, a helyi lap, a *A Munka Naptára*: a Salgótarjáni Almanach, aminek első kötetét 1926-ban még egy követte. Salgótarján első évtizedéről, a város szellemi életéről alapvető forrásul szolgálhat e két kötet, annál is inkább, mert készítőinek, szellemi alkotóinak az Almanach előszavában nyíltan felvállalt célja is ez volt. Az előszó különben dr. *Förster Kálmán* polgármester tollából került ki, aki városépítő gondolatait a hivatalos kor-szellemnek megfelelően – a veszélyeztetettség érzetéből fakadó aggodással, az áldozatvállalók töretlen hitvallomásával – kellően drámaira hangszerelve adta elő.

“A háborút elvesztettük. Rongyosak lettünk. Szegények lettünk. Világ árvái lettünk. – Beteg az országgazdaság. Orvos nincsen. Csodát vár minkenki. Pedig nem csoda fogja az országot meggyógyítani. – Dolgozni kell! Munka, munka és munka kell. – Ez a könyv is egy téglá Salgótarján épületének felépítéséhez. E könyv kiadásának célja a város és környék gazdasági, kulturális és természeti értékeinek ismertetése. Tükör akar lenni a város életének.”

Az alábbiakban nézzünk közelebbről ebbe a tükörbe, vegyük szemügyre benne Salgótarjánt, abban a reményben, hogy az Almanach vizsgálatával a város szellemi képe – és nem szellemképe – vázolható fel, és ha még torzít

is e tükör, a lényegi vonásokra ráismerhetünk. Kövessük a polgármester tanácsát, miszerint *“...ne ijedjünk meg e tükörképtől. Ha szomorúak is a mi közállapotaink, ha sívár is a múltunk és jelenünk, ha talán legelhangyagoltabb is városunk az ország valamennyi városa között, kétségbeesésre azért nincs ok addig, amíg erőt érzünk magunkban és hitet a jövőben.”*

A helyi intelligencia – és a városi tudat

Förster Kálmán előszavát tévedés lenne a szokásos hivatali gesztusok közé sorolni. Önmagán túlmutató tény az, hogy a város polgármestere szólt az Almanach hasábjain az olvasókhoz. A kötet szerzőgárdájának – a városi intelligenciának – jelentékeny része ugyanis a város hivatali vezetőiből került ki. Olvashatjuk *Horváth László* jogügyi, *Köntzey Ferenc* műszaki városi tanácsnokok, dr. *Clementis Kálmán* városi tiszti orvos, és *Lapsánszky János* pénztári ellenőr írásait. Természetes, hogy a város vezetőit elsődlegesen városuk jelenének kérdései izgatták, ám a jelen fejlődés lehetőségeit a múlt és jövő összefüggésében vizsgálták. *“Mindem új – minden idegen –, a múltra senki sem kíváncsi, a jövővel senki sem törődik.”* – állítja írásában Horváth László, majd számbaveszi azt a lehetséges örökséget, hagyományt, amire véleménye szerint építeni lehet. Rátérve a város helyzetének korabeli értékelésére, nála is tettenérhető az az egyébként általánosan is tapasztalható törekvés, hogy a művelődés elemeit nagy hangsúllyal igyekeztek beépíteni a gondolkodás rendszerébe. *“A város kulturális élete is igen erős fejlődést mutat – ai-*

lítja talán megérthető túlzással. – *Az állami és társulati elemi iskolák, a polgári iskola és főgimnázium karöltve versenyeznek az ifjúság oktatásában. A szám szerint 30 egyesület, illetve szövetség állandó felolvasások és műkedvelő előadások rendezésével fejleszti a lakosságnak kulturális öntudatát.*

A szerzők között a másik jól elhatárolható réteg a műszaki szakembereké. *Eisele Ottó* bányafőmérnök a Salgótarjáni Kőszénbányák történetét vázolta fel; az Északmagyarországi Egyesített Kőszénbányával a baglyasaljai bányatitkár *Horváth Gyula* foglalkozott, és minden bizonnyal az Acélgár névtelen ismertetője is a műszaki tisztviselők közül került ki. Mint ahogy azt A Munka egy 1923-as cikke is tanúsítja, már igen korán felismerte a városi tudat azt, miszerint abban, hogy Salgótarján *„egy kedves, vonzó, általánosan jómódú, tekintélyes kultúrhely legyen”* elsősorban *„nagy számú és üde észjárású intelligenciájára”* támaszkodhat.

Amikor a névtelen cikkíró számbaveszi, hogy kik is ők, a város első polgármestere Förster dr. mellett (*„aki nem ismer fáradságot, ha valami szép dologról van szó”*) első helyen említi a bányák, nagyvállalatok vezető szakembereit: *„itt van a kőszénbánya hatalmas vállalata, oly szaktekintély igazgatásával, mint Róth bányaiügyi főtanácsos, itt van a vasgyár a modern és gyorsakaratú Liptay igazgatása alatt, a baglyasi bánya a jószívű Schmidt Jenő igazgatásával... a nagyvállalatok kitűnő műszaki felügyelői, válogatott mérnökei, mind kiválóan értékes erő arra, hogy segítsenek a városból terem-*

teni valamit.” E korai felismerés helyesnek bizonyult. A köztisztviselőkkel együtt valóban ők alkották azt a réteget, a középosztály derékhadát, amely iskolázottsága, széles látóköre révén, azontúl, hogy képes volt szakszerűen megszervezni a termelés, valamint a városigazgatás feladatait, ennél jóval többet végzett, amikor felismerte és vállalta is küldetését a művelődésben, a szellemi élet alakításában. Áldozatvállaló tevékenységük eredményeként a vállalatok jelenléte nemcsak a város korabeli jelene szempontjából volt meghatározó, de múltjuk is beemelődik a történeti gondolkodásba.

A Salgótarjáni Almanach szerzői között ott találjuk azokat az alkotókat, akiknél az értelmiségi életmód, a szellemi munka elemei még hangsúlyozottabban kerülnek előtérbe. Ennek egyik típusát képviseli *Szántay István*, az Almanach összeállítója. Foglalkozására nézve Szántay a salgótarjáni vasútállomáson *„ellenőr rakt.főnök”* volt. Ő volt, aki 1923-ban útjára indította A Munka című hetilapot, aminek később felelős szerkesztője lett. Már önmagában ez a cselekedete példaértékű, lapja a maga idejében egyedülálló vállalkozás, a maga nemében egyedüli sajtóorgánium volt a városban. (Az 1920-as években csak az Akarat gimnáziumi diáklap, és A bányász című közlöny jelent meg kivülről Salgótarjánban.) A Munka és Naptára az Almanach legáltalánosabb célkitűzéseiként a keresztény nemzeti ideológia szolgálata fogalmazódott meg. *„A világnézetek harcában az egyetlen elfogadható emberi alapra helyezkedtünk: a keresztény, nemzeti alapra. Nem mentünk az utcára zsidó kérdést csinálni,*

sem furkós botokkal más vallású ablakokat beverni, de egy percig sem hagyjuk olvasóinkat kétségbe, hogy mi a meggyőződésünk" - vallotta a főszerkesztő. Az ideológiai jellegű célon túl Szántayt komoly szakmai megfontolások is vezették, amikor lapjával és főként az Almanach kiadásával fórumot kívánt nyújtani azoknak, akik Salgótarján irodalmát megteremteni, művelni, tudatosságát erősíteni hivatottak.

Végül természetesen mint modern vállalkozót anyagi megfontolások, indokok is vezették, a vidéki lapkiadás pénzügyi nehézségein próbált úrrá lenni, s mint modern vállalkozó haszonra szert tenni.

Túlzás nélkül állítható, hogy az értelmiségen belül meghatározó volt a városban a pedagógus réteg. Salgótarjánban még az is fel erősítette szerepüket, hogy művelődési intézmények hiányában elsődlegesen az iskolák keretein belül alakultak ki és működtek azok a szellemi műhelyek, amelyekben a társadalomtudományi és történeti gondolkodás megerősödhetett. Nem véletlen, hogy a pedagógusok közül emelkedett ki a város első történésze *Dornyay Béla*, aki 1923-ban került a városba. A Chorin Ferenc Gimnázium tanáráként, iskolai munkája mellett nagy nehézségek közepette, helyi forrásmunkák, könyvtárak, levéltárak hiányában megkezdte a város történetének rendszeres feldolgozását. Dornyay esetében szerencsésen összetalálkozott az egyéni érdeklődésén alapuló történeti indíttatása azzal a helyi igénnyel, hogy Salgótarján mint új város éppen ebben az időszakban kereste a történelemben a maga fogódzóit, számbavette hagyományait. S

minderre még ösztönzőleg hatott, hogy a trianoni sokkhatás következtében általában is felértékelődött a történelmi múlt szerepe, a mindennapi gondolkodást átható történeti érvelést a "nemzetmegőrzés" leghatásosabb eszközeinek tartották. Jó példázza ezt az összefüggést az a két tanulmány, amit Dornyay az Almanach-ban közzétett. Az első kötetben Salgótarján és vidékének természeti szépségeit, a másodikban műemlékeit mutatta be. Dornyai témaválasztása már önmagában figyelemre méltó tény. Az ő tevékenysége nyomán, publikációiban kezdődött el az a törekvés, hogy a város természeti környezetét megbecsülendő, megőrzendő értékként beépítsék a városi hagyományok rendszerébe. A várost körülölelő "gyönyörűséges környék" azonban nem pusztán csak természeti szépséget jelentett, hanem váraival, épületeivel a magyar történelem azon színpadát is, melynek jórészt elvesztettük. Trianon kövekeztében határainkon kívülrekedtek természeti kincsekkel együtt történeti múltunk, azonosságtudatunk emlékei is. Dornyay írásai azt bizonyítják, hogy ez a kérdés igen élesen vetődött fel éppen itt Salgótarjánban, a peremvidéken. *"Becsüljük meg régi emlékeinket, legalább azt a keveset, amit még magunkénak vallhatunk, mert csak így remélhetjük, hogy a jövőben gazdasági felvirágzásunk után - a műalkotások terén majd mi is jelentősebb eredményekkel dicsekedhetünk s itt sem kell majd szégyenkezve elmaradnunk más, hasonló városok kulturtevékenysége mögött!"* - zárja a műemlékek ismertetését.

Dornyay Béla munkásságában ismerhető fel legtisztábban, hogy Salgótarján törté-

netének, a városi hagyományoknak, a városi öntudatnak olyan összetevői, elemei vannak, mint a trianoni sokkhatást követő határhelyzet-, a bányai – ill. ipari vállalatok szerepének –, a természeti táj megőrzésének-, és a történelmi emlékek megbecsülésének tudata.

Irodalmi próbálkozások - szellemi törekvések

Az alkotó értelmiség kisszámú, ám a szellemi életben különösen figyelemre méltó, mert azt közvetlenül alakító; ill. a szellemiséget sajátos élményszerű formában megjelenítő csoportja: az íróké, irodalmároké. Salgótarján ebben a vonatkozásban is felmutatja azokat a jellemzőket, mint általában a vidéki városok a századelőn, noha az tény, hogy kiugró tehetségek híján a helyi értéken túlmutató életművek nem igen születtek itt. A Salgótarjáni Almanachban olvasható irodalmi alkotások minden vonatkozásban tipizálják a város irodalmi életét.

Az írók többsége a pedagógusok köréből került ki, némelyikük a korabeli irodalom hivatalos képviselőjének számított.

Így első szerzőnk is az a *Visnyovszky Rezső*, aki vezető kir. tanfelügyelő volt, a megye társadalmi és kulturális életében jelentékeny szereppel bírt. Tizenhat önálló kötete jelent meg, a Petőfi Társaságnak tagja, a Madách Társaságnak egyik alapítója volt. Költményei témáit gyakran a magánélet szűk köréből választja, egy zárt patriarchális életeszményt, és a népies(kedő) költészeti irányt idealizálja.

Az Almanachban megjelent versei – Az én anyám, Az én asszonyom, Az én fiam, Az

én testvérem – sorából kiemelkedik Az én hárfám című, amelyben emberi-alkotói arcpoeticáját fogalmazta meg. Elhatárolta magát a modern irányzat képviselőitől, jelesül *Ady Endre* költői világának újszerűségétől: *"Én szívemből tépem a dalt,/ Ó, nem úgy, mint mások,/ Mint a bizarr, torzéletű/ Magyar messiások."/ Gyülölöm a trágár-dalok/ Beteg pengetőit/ És a merész röptű "ujak"/ Ezer arcedőit."*

Szintén pedagógus volt *Vadkerty Béla*, aki a hadifogságból hazatérve a bánya iskoláiban tanított. Első írását már 1923-ban hozta A Munka, és irodalmi működését a Gárdonyi és a Madách Társaságok rendes tagsággal ismerték el. Az irodalom minden műfajában próbálkozott – szigorúan hazafias célzattal. Az irodalom kérdéseit, az írókat is ezzel a szigorúsággal, elvszerű kizárólagossággal ítélte meg A magyar irodalom kaméleonjai című 1932-es hírlapi cikkében. Ebben megtámadja *Szabó Dezsőt*, mert elhagyta nemzetét, de veszélyesnek tartja *Móricz Zsigmond* paraszttábrázolását is, mert túl sötéten fest. *Vadkerty* nem maradt válasz nélkül, noha A Munka szerkesztősége nem vett részt a vitában, de az ellenvéleményt *Paraszt az irodalomban* címmel leköszölte.

Vadkerty Béla szemléletének legkifejezőbb, tipikus darabja az Almanachban közzétett írásai (történeti rege, háborús románc) közül a *Magyar rabok álma* című irredenta kép, melyet *Nógrádi Pap Dezső* költeményeiből állította össze. A szerző utasítása szerint történik a felvidéken, a forradalom utáni időkben, egy magyar kúria leányszobájában, majd a börtönben; a főbb szereplők és a cseh

katonák között megjelenik személyesen maga Magyarország őrangyala. Forrásaink szerint az ilyen és hasonló látványos, zenés összeállítások a városi lársadalmi élet ünnepi alkalmain a közkedvelt műfajok közé tartoztak.

A füleki születésű salgótarjáni ügyvéd Nógrádi Pap Dezső a városnak amolyan alkalmi költője volt, gyakori közszereplésein – így a salgóbányai hősi emlékmű avatásán is – saját verseit szívesen szavalta. Apjától, *Nógrádi Pap Gyulától*, az országosan is számon tartott költőtől és népdalgyűjtőtől, nemcsak műveltségét, de költői érzékenységét is örökölte. Korának hangzatos szólamait, történelmi szlogenjeit sokszor igazi lírai ihletettséggel tudta tolmácsolni. Az Almanach 1926-os kötetében "A magyar Jövő címmel a Trianon utáni gondolkodás verses összefoglalását olvashatjuk tőle. "...*bár elvettek mindent tőlünk/ S útszéli koldus lett belőlünk,/ E hősi nemzet nincs elveszve!/ Zúghat idegen szél mogorván/ Erdély bércein, Kárpátok ormán,/ Él az Igazság, él az Eszme.*"

A korabeli hazafias versköltészet mellett részben más hangot, más szint képviseltek a prózai műfajok. A divatos romantikus háborús szerelmi történetek és bibliai tárgyú tanmesék között fel-felbukkantak a salgótarjáni mindennapokról sokszor már szinte a szociológia hitelességével szóló alkotások is. A Munka tárca rovatában közölt írások tanúsítják, hogy az egyik legkedveltebb téma a bányászélet ábrázolása volt. Erre példa az Almanachból *Gyulai Ádám* Aratás című elbeszélése is, amelyben az éltető paraszti munka és a tragikus végű bányászsors leegyszerűsítő

tő szembeállítását történik meg.

Az Almanach szépírói közül a legutolsóként közölt *Fekete Alfréd* nemcsak a legtehetségesebb költő és legérdekesebb egyéniség volt, de már egy teljesen más korosztályt és más ízléskorszakot képviselt mint szerzőtársai. A Fekete-családot a megélhetés reménye, a bányai munka lehetősége vonzotta Salgótarjánba. Fekete Alfréd a Chorin Ferenc Gimnázium tanulója lett, az 1924/25-ös és az 1925/26-os tanévet végezte itt, és az iskolai önképzőkör lelkes tagja volt. (Azé az önképzőköré, amelynek 1926. évi nyilvános ünnepélyére – *Pénzes Zoltán*, a volt tanártárs és barát kérésére – *Juhász Gyula* verset küldött: "Prologus a salgótarjáni gimnázium diákjaihoz.") A helyi lap rendszeresen közli a húszéves diákköltő műveit, s hogy szerelmes versei közül négy az Almanach válogatásába is bekerült azt biztos verstechnikáján, fiatalos látásmódján túl talán leginkább megkapóan újszerű költői hangjának köszönhette.

Friss szellemet, más ízlést, más emberi és művészi ideált képviselt, mint szerzőtársai. "Ma a nóta mássá lett" – jelenti ki hetyke öntudattal a Vén magyar vándor újesztendei nólája című versében, amelynek egy másik strófájában az "Üres lett az élet" – gondolatra döbben rá. Költői gondolkodását tudatosan igyekszik megszabadítani a kötelezőnek tartott hazafias szólamok terhétől, így amikor verset ír a Magyarok-ról inkább Ady nyomában jár.

Fekete Alfréd számára Ady Endre költészete jelentette a követendő példát, s ezt 1926-ban elméletileg is megpróbálta megindokolni, alátámasztani. 1926-ban jelent meg

Ady a világpolgár című cikke. Szabó Dezső tanulmányának, a "Forradalmas Ady"-nak a bírálatából kiindulva az Ady hazafiságát ért vádakat utasítja el. *"Adyban harványozott mértékben lobogott a hazafiság lángja, de mert ő érdemeink mellett hibáinkat is szemünkbe mondta, fájó érzékenységünk a hazátlanság érzésével vádolta meg őt... Végül nem méltán ostromozta-e nemzetét, midőn látta, hogy mekkora emberfeletti küzdelmébe kerül egy-egy tehetségnek is érvényesülni és igaz értékelésre vergődni nálunk?!"*

Fekete Alfréd az Ady-tanulmányával csaknem egyidőben még másik három kritikát is közzétett, s ezek jelentősége az volt, hogy ekkoriban szinte egyedül képviselték irodalmi, művészeti kérdések elméleti megközelítését. Fekete Alfréd irodalmi munkássága lényegében máig érthetetlen okból félbemaradt. Az 1930-as években elhagyta Salgótarját, éppen akkoriban, amikor az általa képviselt gondolkodásmód iránt egyre határozottabb közönségigény mutatkozott, új stílus kezdett divatba jönni. Az értékrendek elkülönülésének egyik elképesztő megnyilatkozása volt 1939-ben az ún. "nyam-nyam vita". A kérdés az volt, hogy a városban működő jazz-zenekar, a Szürke Fiúk "nyugat majmoló" muzsikája beilleszthető-e a magyar(os) kultúra keretébe, megférhet-e a cigány-zenekar mellett?!

Fekete Alfréd munkássága már az 1920-

as évek derekán sejtette, hogy a látszólag közös, de mégsem egységes szemléletben megindult a szellemi élet differenciálódása. Ez a folyamat az 1930-as évek elején felerősödött (gondoljunk csak a Vadkerty Béla kapcsán idézett vitára), aminek eredményeként az évtized végére kialakultak az irodalmi élet szervezett formái. (Megkezdte működését a Balassa Bálint Társaság.)

Amikorra aztán a fejlődés tartalmi elemei is kiteljesedhettek volna, Salgótarján történetének egy újabb szakasza következett. Ebben a folyamatban az a szellemi alkotóerő, ami az Almanach-ot létrehozta már nem vehetett részt. Részben életkoruk, részben meggyőződésük szorította őket perifériára, vagy mint Fekete Alfréd esetében tragikusan torzóban maradt életművük tette ezt lehetetlenné.

Ám az Almanach alkotói 1926-ban még programként hihették a klebelsbergi gondolatot: *"...kevés ország van széles e világon, ahol a tehetségek kedvezőtlenebb környezetben küszködtek, mint éppen nálunk. Hazánk a szellemi életben a tört oszlopok és a derékba kettérőrt fák országa volt. Most kiragadjuk a sötétségből a tanyák földművesnépét, és teret nyújtunk a fiatal tudósnak, hogy büszkén szárnyaljon a szellemnek trianoni határok által nem korlátozott szabad levegőjében a magyar turul. Annyi katasztrófa után megint egyszer megindultunk a rekonstrukció útján."*